

انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی بخارایی در تذکره لطائف‌الخیال

به استاد سیدعلی میرافضلی

محمدصادق خاتمی^۱

چکیده

یکی از شاعران فصیح دوران صفوی که صاحب *لطائف‌الخیال* (تألیف: ۱۰۷۶ - ۱۰۷۸ ق.) از او یاد کرده، عارف ایگی / ایجی (۹۷۶ — ۱۰۳۵ ق.) است. مؤلف *لطائف‌الخیال* پس از ذکر عارف ایجی اصفهانی، از خیالی اصفهانی، که از رهگذر اشعاری که از او آورده، پیداست مراد او، خیالی بخارایی / هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.)، از شاعران غزلسرای سده نهم هجری و معاصر الغیبیگ (حک: ۸۵۰ - ۸۵۳ ق.) بوده، سخن گفته و یازده بیت از غزلیات و سه رباعی را به نام خیالی اصفهانی آورده است، حال آنکه نگارنده دریافت که شش بیت، یعنی سه رباعی، از مجموع این هفده بیت، در منابع به نام عارف ایجی آمده است. در نوشتار حاضر، با روش توصیفی — تحلیلی به این مسئله کانونی، یعنی واکاوی انتساب اشتباه سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی از سوی صاحب *لطائف‌الخیال*، پرداخته شده است، تا به دو پرسش، یعنی تبیین ضرورت مشخص کردن انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی بخارایی در این تذکره و نیز دلایلی که می‌توان بر نادرستی نسب خیالی اصفهانی در *لطائف‌الخیال* ارائه داد، پاسخ داده شود. همچنین در بخش سوم مقاله، به هدف پژوهش حاضر، یعنی بررسی کامل اشعار خیالی اصفهانی در این تذکره، پرداخته شده و از رهگذر منابع نشان داده شده که جدای از یازده بیت که از خیالی بخارایی است و به اشتباه به نام خیالی اصفهانی آمده، سه رباعی هم از عارف ایجی، در *لطائف‌الخیال* به خیالی اصفهانی نسبت داده شده است.

کلیدواژه‌ها: *لطائف‌الخیال*، عارف ایگی / ایجی، خیالی اصفهانی، خیالی بخارایی، رباعی، انتساب.

۱- مقدمه

یکی از زمینه‌های پژوهشی درباره تذکره‌ها، بررسی انتساب‌های بعضاً اشتباه اشعار در برخی از آنهاست، که سبب می‌شود گاه محققان حوزه تاریخ ادبیات، با بررسی برخی از این انتساب‌ها، از رهگذر دیگر منابع معتبر، در پژوهش‌های شعرشناسی، گوینده واقعی شعری را بشناسند، که در نتیجه، سخن تذکره‌های معتبر درباره یک انتساب منسوخ خواهد شد. برای نمونه، می‌توان به *تذکره‌الشعراء* (تألیف: ۸۹۲ ق.) اشاره کرد که به باور پژوهشگران، «اغلاط و اشتباهات در اعلام و انساب و اسناد و اشعار و انتساب کتب، بسیار دارد» (زرین‌کوب، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۴۲) و پژوهشگران، این تذکره را از این جنبه، یعنی انتساب‌های اشتباه اشعار در آن، نقد و بررسی کرده‌اند.

۱. پژوهشگر پسادکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول) / m.s.khatami92@gmail.com

نگارنده نیز در مقاله حاضر با بررسی انتساب سه رباعی از عارف ایجی^۱، به خیالی اصفهانی^۲، از سوی صاحب *لطائف‌الخیال*^۳، کوشیده است از رهگذر منابع معتبر، این انتساب را در این تذکره، بررسی، و نادرستی آن را گوشزد کند. گفتنی است به باور نویسنده، چون به گفته گلچین معانی (۱۳۶۳، ج ۲: ۹۱)، نسخه شماره ۴۳۲۵ کتابخانه و موزه ملی ملک در زمان حیات مؤلف نوشته شده و عارف دارابی شیرازی^۴ خود در آن دست برده، شاید این انتساب از سوی کاتب نسخه و نه مؤلف تذکره صورت گرفته، افزون بر اینکه نقوی (۱۳۴۷ش/ ۱۹۶۸م: ۲۰۹) نیز نسخه مذکور را نسخه مؤلف دانسته است.

۱-۱ بیان مسأله و سؤالات پژوهش

مسأله کانونی این پژوهش، واکاوی انتساب اشتباه سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی از سوی صاحب *لطائف‌الخیال* است، که از رهگذر اشعاری که عارف دارابی شیرازی از خیالی اصفهانی آورده، پیداست مراد او، خیالی بخارایی/ هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.)، شاعر غزلسرای سده نهم هجری و معاصر الغیبیگ (حک: ۸۵۰ - ۸۵۳ ق.) بوده است. انتساب اشتباه این سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی و نیز سهوها و کاستی‌های مربوط به ضبط این سه رباعی از سوی کاتب نسخه و نیز مصحح تذکره *لطائف‌الخیال* و دست یافتن به ضبط صحیح آنها، ضرورت بازنگری درباره این انتساب را نشان می‌دهد، زیرا می‌دانیم لازمه پژوهش علمی، داشتن متنی دقیق است؛ بنابراین ضرورت دارد سه رباعی مذکور در این مقاله از نظر کیفیت تصحیح و نیز سندیت اشعار به دقت بازبینی شوند. پژوهش حاضر به سبب بررسی علمی انتساب سه رباعی تازه به خیالی بخارایی، با نظر به اینکه تنها هشت رباعی در دو چاپ منتشر شده از دیوان از او آمده است (رک: بخارایی، ۱۳۵۲: ۲۷۰ - ۲۷۲؛ همان، ۱۳۸۰: ۲۵۵ - ۲۵۶) و نیز بررسی صحت انتساب این رباعیات به خیالی بخارایی، از اهمیت بسیاری برخوردار است و ضرورت پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. مقاله حاضر می‌کوشد با بررسی علمی این مسأله، به روش توصیفی - تحلیلی به دو پرسش زیر پاسخ دهد:

۱. چرا واکاوی انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی در تذکره *لطائف‌الخیال* ضرورت دارد؟
۲. دلایلی که می‌توان بر نادرستی نسب خیالی اصفهانی در تذکره *لطائف‌الخیال* ارائه داد، در چند رده دسته‌بندی می‌شوند؟

۲-۱ روش پژوهش

در این مقاله، انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی اصفهانی به روش توصیفی — تحلیلی ارزیابی و تجزیه و تحلیل شده و سپس کیفیت ضبط سه رباعی مذکور و سهوهای کاتب و نیز مصحح تذکره لطائف‌الخیال با استناد به منابع معتبر بررسی شده است.

۳-۱ پیشینه پژوهش

بر پایه اطلاع نویسنده، فیروزیان حاجی در تازه‌ترین مدخلی که با عنوان «عارف ایگی» نوشته، به موضوع این مقاله نزدیک شده است، چنان‌که به درستی از انتساب یک رباعی از عارف ایگی با مطلع «این عمر که کار همه هشتاد گذشت...»، از سوی مؤلف *لطائف‌الخیال*، به «خیالی» سخن گفته است (رک: فیروزیان حاجی، ۱۳۹۸، ج ۵: ۳۷۶). با این همه، دو رباعی دیگر از حکیم عارف نیز از سوی صاحب *لطائف‌الخیال* به خیالی اصفهانی منسوب شده، که در مدخل مذکور، به آن‌ها اشاره‌ای نشده است.

۲- نگاهی به تذکره لطائف‌الخیال

به باور محققان، تذکره‌نویسی در ایران «از عصر صفوی رونق گرفت و به تدریج گرایش به تألیف تذکره‌های شاعران معاصر شدت یافت» (فتوحی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۳۰۳). *لطائف‌الخیال* نیز از جمله تذکره‌های ارزشمند دوران صفوی است که به قلم عارف دارابی شیرازی نوشته شده است. *لطائف‌الخیال* در شمار تذکره‌های عمومی است که به ترتیب نام شهرها مرتب شده و شامل شرح حال و نمونه اشعار سیصد و پنجاه و هشت شاعر قدیم و هم‌روزگار مؤلف، از حافظ شیراز تا میرحسین قدسی کربلایی است. صاحب *لطائف‌الخیال* در زمان تألیف این تذکره، مقیم هندوستان بوده و *لطائف‌الخیال* را میان سال‌های ۱۰۷۶ تا ۱۰۷۸ ق. در آن سامان و بعضی از جنگل‌ها تألیف کرده است (رک: گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۸۷).

عارف دارابی شیرازی جدای از رساله فردوس که به نام از آن یاد کرده (رک: همان)، گویا منابع دیگری را در اختیار نداشته است. افزون بر این، او «از احوال شعرای ماضی چنان‌که باید، اطلاعی نداشته و... مولد و موطن بعضی از شعرای مشهور را نمی‌دانسته و به خطا نوشته است» (همان). چنان‌که نگارنده دریافت یازده بیت از خیالی بخارایی نیز در این تذکره به اشتباه ذیل نام خیالی اصفهانی آمده است. از این رو، چنان‌که پژوهشگران گفته‌اند، تنها قسمت عصری این تذکره، به سبب گزارش احوال شاعران و معاصران مؤلف و اطلاعات تازه و موثق از آن‌ها، ارزشمند است و مطالبی در آن یافت می‌شود که در تذکره‌های دیگر نیامده است (رک: همان؛ نیز نقوی، ۱۳۴۷ش/ ۱۹۶۸م: ۲۰۸).

لطائف‌الخیال به تعبیر نویسنده تاریخ تذکرة‌های فارسی، «سهل‌انگاری و غلط‌کاری»، فراوان دارد (رک: گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۹۹)، افزون بر اینکه کاتب نسخه شماره ۴۳۲۵ کتابخانه و موزه ملی ملک نیز که این نسخه را در زمان حیات مؤلف تذکره کتابت کرده (رک: همان، ۸۹)، بر این غلط‌کاری‌ها افزوده و گویا عارف دارابی شیرازی فرصت نکرده است که آن اغلاط را تصحیح کند (رک: همان، ۹۹). به باور نگارنده، ذکر نسب اصفهانی برای عارف ایجی را نیز می‌توان از جمله لغزش‌هایی به شمار آورد که گویا از سوی کاتب نسخه و نه به و سیله مؤلف تذکره صورت گرفته است (رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ). بدان معنا که شاید به دلیل آنکه ترجمه عارف ایجی ذیل شاعران اصفهان آمده و نفیسی (۱۳۴۴، ج ۲: ۶۵۴) نیز از شاعری با نام عارف اصفهانی یاد کرده که از غزلسرایان سده دهم هجری بوده و در اصفهان به بیماری فلج در گذشته (رک: آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۲۴۹)، سبب شده است که کاتب نسخه به دلیل کم‌دقتی و یا ناآگاهی از این دو گوینده، نسب اصفهانی را نیز به عارف ایجی افزوده باشد. گرچه از رهگذر ترجمه عارف ایجی و نیز سه بیتی که در لطائف‌الخیال به نام او آمده، می‌توان دریافت بی‌شک مراد صاحب تذکره، عارف ایجی است، زیرا آن سه بیت در دیگر منابع نیز به نام عارف ایجی و نه عارف اصفهانی آمده است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۲۸۴۰ - ۲۸۴۱؛ نیز رک: گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۴۷ - ۸۴۹).

۲- مختصری در شرح احوال خیالی بخارایی و عارف ایجی

خیالی بخاری / بخارایی در بخارا زاده شده و در همان‌جا پرورش یافته است. او از شاگردان عصمت بخاری بوده (رک: دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۴۲۰) و چون مدتی در هرات زیسته است، برخی او را منسوب به هرات نیز دانسته‌اند (رک: واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۷۷۸)، گرچه صاحب تذکره منتخب‌اللطایف (م: ۱۲۲۶ ق.)، به اشتباه، خیالی بخاری و خیالی هروی را دو سخنور به شمار آورده و اشعار خیالی بخارایی را به این سخنور نسبت داده است (رک: ایمان، ۱۳۴۹: ۱۷۰). به گفته مصحح دیوان خیالی بخارایی، در هیچ یک از منابع، نام و نسب او نیامده (رک: دولت‌آبادی، ۱۳۵۲: بیست و دو) و این سبب شده است که خیالی در منابع به چند شهر منسوب شود و از این رهگذر، اشعار او نیز به چند شاعر با تخلص خیالی نسبت داده شود، چنان‌که برای نمونه، صاحبان تذکره مجمع‌النفائس (تألیف: ۱۱۶۴ ق.)، تذکره مخزن‌الغرائب (تألیف: ۱۲۱۸ ق.)، تذکره منتخب‌اللطایف و تذکره روز روشن (پایان تألیف: ۱۲۹۶ ق.)، خیالی بخارایی را منسوب به خجند نیز دانسته‌اند (رک: آرزو، ۱۳۸۳/ش ۲۰۰۴م، ج ۱: ۴۱۹؛ ها شمی سندیلوی، ۱۹۷۰م، ج ۲: ۱۲۶؛ ایمان، ۱۳۴۹: ۱۷۰؛ صبا، ۱۳۴۳: ۲۵۱ - ۲۵۲)، یا برخی از پژوهشگران، خیالی را به سمرقند نیز منسوب کرده‌اند (رک: هلالی جغتایی، ۱۳۶۸: ۱۷۷). افزون بر این، گاه شرح حال خیالی بخارایی با سخنورانی که خیالی تخلص

می کرده‌اند، در آمیخته شده، مانند نفیسی (۱۳۴۴، ج ۲: ۳۰۰) که خیالی بخارایی را با احمد بن موسی بن شمس‌الدین (م: ۸۶۲ ق.) معروف به خیالی، یک شخص دانسته است (رک: مدرّس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۹۸)، چنان‌که صاحب شمع/انجمن (تألیف: ۱۲۹۲ ق.) نیز به اشتباه، خیالی را حیاتی بخاری نامیده است و او را از سه شاعری که تخلص حیاتی داشته‌اند، برتر دانسته و ابیات دیوان او را حدود سه تا چهار هزار بیت دانسته است (رک: صدیق حسن‌خان، ۱۲۹۳ ق. ۱۸۷۳ م: ۱۱۸). خیالی معاصر با الغ بیگ تیموری بوده و در بخارا در گذشته است (رک: دولت‌آبادی، ۱۳۵۲: بیست و سه - بیست و هفت). به باور پژوهشگران، خیالی عمدتاً شاعری غزلسراست (رک: نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۱: ۳۰۰؛ بو شهری پور، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۰۴). دیوان اشعار خیالی در ماوراءالنهر و بدخشان و ترکستان شهرت زیادی داشته (رک: دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۴۲۰)، گرچه صاحب لطائف‌الخیال ذیل ترجمه خیالی اصفهانی آورده است که «کم شعر است و صاحب دیوان نیست» (دارابی اصطهباناتی، مورّخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۴)، با این حال، از جمله غزلیاتی که از او دیده، یازده بیت را در تذکره خود آورده است (رک: همان، ۱۴۸ پ - ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۴ - ۴۰۵).

عارف در سال ۹۷۶ ق. در ایگ/ایج، پایتخت ملوک شبانکاره، زاده شد. او پس از رسیدن به سن رشد و تمیز، «مدّت‌ها در دارالملک شیراز به تحصیل علوم، به تخصیص حکمت طبیعی» پرداخت (رک: گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۳۹ - ۸۴۰)، سپس به زادگاه خود بازگشت و با فوت پدرش، غیاث‌الدین علی، کلاتر ایگ، برادر او «اثیرالدین حسن»، با وی ناسازگاری پیش گرفت. بنابراین در «بیست و هشت سالگی» در سال ۱۰۰۴ ق. (رک: دانشنامه، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۶۶۶) و یا به گفته صاحب خیرالبیان (پایان تألیف: ۱۰۱۹ ق.)، در ۹۹۸ ق. (رک: سیستانی، مورّخ ۱۰۸۷ ق: ۲۹۸ ر)، از زادگاه خود بیرون رفت و پس از اندک توقّفی در کرمان و یزد، از راه سیستان روانه هندوستان شد، تا آنجا که به گفته خود، پاره‌ای در سخنوری اشتهار یافت (رک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۳۱).

سپس به مجلس شاهزاده سلیم (جهانگیر شاه)، پسر جلال‌الدین اکبر (۹۶۳ - ۱۰۱۴ ق.)، در اله‌آباد راه یافت و قصایدی در مدح او سرود، اما پس از مدتی به سبب این سعایت حاسدان که حکیم عارف نخست به دانیال (وفات: ۱۰۱۳ ق.)، برادر جهانگیر، پیوسته (رک: همان، ۶۳۲) و یا به گفته صاحب خیرالبیان که علت آن را مدح عبدالرحیم خان خانان (م: ۱۰۳۶ ق.) دانسته است (رک: سیستانی، مورّخ ۱۰۸۷ ق: ۲۹۸ ر)، مغضوب شد و حکیم دو سال در قلعه‌ای با نام «مندو» یا به نوشته مؤلف خیرالبیان، «قلعه گویار» (همان) زندانی شد. سرانجام عارف از حبس آزاد شد و پنج سال یا به گفته صاحب خیرالبیان سه سال (رک: همان) دیگر در ملازمت جهانگیر به سر برد، اما به سبب علاقه به سیر و سفر، بی اجازه از اله‌آباد گریخت و در آگره به دربار جلال‌الدین اکبر پیوست و پنج سال نزد اکبر شاه ماند، تا در سال ۱۰۱۴ ق. این پادشاه درگذشت و نوبت سلطنت به شاهزاده سلطان سلیم

(جهانگیر) رسید. حکیم از بیم او از آگره به برهانپور و از آنجا به گُلکنده رفت و محمدقلی قطب شاه (۹۸۹ - ۱۰۲۰ ق.) را ملازمت کرد و سپس از دکن برآمد، از راه دریا به هرمز و از آنجا به وطن خویش رفت و پنج سال و یا به گفته صاحب خیرالبیان، سه سال (رک: همان) در ایگ به سر برد، اما به سبب اختلاف با خویشان، دوباره از ایگ به عراق و سپس خراسان آمد و به خواست فرمانروای سیستان، ملک جلال‌الدین کیانی (حک: ۹۹۸ - ۱۰۲۸ ق.) یک سال در سیستان درنگ کرد (رک: همان).

او سپس مدتی در هرات به سر برد، از آنجا در سال ۱۰۲۰ ق. با گذر از قندهار بار دیگر ره سپار هند شد و در آگره جهانگیرشاه (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ ق.) را ملازمت کرد. پس از مدتی از جهانگیر اجازه سیاحت در هندوستان را گرفت و در سال ۱۰۲۶ ق. به دژ مندو به اردوی شاه رسید و قصیده‌ای را که در مدح خواجه غیاث‌الدین محمد تهرانی، اعتمادالدوله جهانگیری (م: ۱۰۳۱ ق.) سروده بود، به عرض وی رساند و به پایمردی اعتمادالدوله، جهانگیر پادشاه قطعه زمینی در صوبه بهار با پاره‌ای خرجی به وی بخشید و عارف در پتنا/عظیم‌آباد ساکن شد (رک: گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۳۹ - ۸۴۲)، که از رهگذر سخن مؤلف صبح صادق (م: ۱۰۶۱ ق.) می‌توان دریافت که او دست‌کم تا ۱۰۳۱ ق. در پتنه بوده است (رک: مینای اصفهانی، به نقل از گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۴۴). حکیم دو سال بعد یعنی در ۱۰۲۸ قمری در ملک بهار سرگذشت خود را برای فخرالزمانی که در آن ایام مشغول تألیف تذکره میخانه بوده، روایت کرده است (رک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۲۹ - ۶۳۶). به نوشته مؤلف صبح صادق، حکیم در سال ۱۰۳۵ ق. به بنگاله رفت و در آنجا درگذشت^۱ (رک: مینای اصفهانی، به نقل از گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۴۴).

گرچه از عارف ایچی، این «شاعر بی نظیر و صاحب سخنان دل‌پذیر» (خوشگو، ۱۳۸۹، ج ۲: ۴۵۵)، تاکنون اثری منتشر نشده، اما ترجمه او در بیشتر منابع هم‌روزگار خود آمده، چنان‌که صاحب *لطائف‌الخیال* نیز پیش از ترجمه خیالی اصفهانی، از عارف یاد کرده و سه بیت را از او در تذکره خود آورده است (رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۳ - ۴۰۴).

۳- خیالی اصفهانی در منابع

نگارنده در اینجا کوشیده است به این پرسش پاسخ دهد که خیالی اصفهانی کیست و در چه زمانی می‌زیسته است؟ در ابتدا باید گفت صاحب *تذکره الشعراء* جدای از خیالی بخاری، از دو خیالی دیگر نیز که در سبزواری و تون می‌زیسته‌اند، یاد کرده (رک: دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۴۲۱)، افزون بر اینکه بر پایه جستجوی نگارنده، صاحب *الذریعه* از شاعری با نام خیال شیرازی و دیوان او نام برده (رک: طهرانی، ۱۴۰۳ ق. ۱۹۷۸م، ج ۷ (بخش اول): ۳۰۹) که نسخه‌ای از *جواهرالتفسیر* را نیز در ۱۰۹۴ ق. در

شیراز به پایان رسانده است (رک: منزوی، ۱۳۳۲، ج ۲: ۷۰۲). با این همه، نویسنده تنها یک شاعر منسوب به اصفهان با نام میر غیاث‌الدین احمد بن صدرالدین محمد بن سید عبدالحسین بن امیر سید احمد علوی عاملی اصفهانی (رک: مهدوی، ۱۳۷۱: ۱۶۴)، متخلص به خیال اصفهانی (م: ۱۱۳۴ ق.) را در منابع یافت که در هنگام حمله افغان‌ها در اصفهان در گذشته است. به گفته صاحب *تذکره المعاصرین* (تألیف: ۱۱۶۵ ق.)، نام او میرزا غیاث‌الدین احمد و نوه میرمحمدباقر داماد بوده و «خیال» تخلص می‌کرده است (رک: حزین، ۱۳۷۵: ۱۵۲، ۲۸۲؛ نیز رک: هاشمی سندیلوی، ۱۹۷۰م، ج ۲: ۱۲۱). صاحب *تذکره ریاض‌العارفین* (پایان تألیف: ۱۲۶۰ ق.) نیز درباره او آورده است: «ترکیب‌بندی در منقبت گفته، اشعار دیگر نیز دارد» (رک: هدایت، ۱۳۴۴: ۳۱۹؛ نیز خیامپور، ۱۳۶۸، ج ۱: ۳۲۲). خیال اصفهانی در اصفهان نزد برخی از علما، از جمله جمال‌الدین خوانساری (م: ۱۱۲۵ ق.) تحصیل کرده و به افتخار دامادی او نائل آمده است (رک: مهدوی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۴۶۵). با آنکه صاحب *الذریعه* از خیال اصفهانی و دیوان او یاد کرده (رک: طهرانی، ۱۴۰۳ ق. ۱۹۷۸م، ج ۷ (بخش اول) ۳۰۸ - ۳۰۹) و مؤلف *تذکره المعاصرین* آورده است که خیال اصفهانی «در غزل و رباعی هم به موافقت فقیر در می‌سفت» (حزین، ۱۳۷۵: ۱۵۲) و نیز بر پایه سخن صاحب *تذکره شمع‌انجمن* که آورده است خیال اصفهانی «غزل و رباعی سنجیده دارد» (صدیق حسن‌خان، ۱۲۹۳ ق. ۱۸۷۶م: ۱۴۳)، راقم این سطور هیچ یک از سه رباعی مورد بحث در این مقاله را به نام او در منابع نیافت. بنابراین، از رهگذر بررسی اشعار خیال اصفهانی و اینکه هیچ یک از سه رباعی مورد بحث در نوشتار حاضر، در منابع، به این سخنور نسبت داده نشده و نیز از رهگذر ترجمه‌ای که عارف دارابی شیرازی ذیل خیالی اصفهانی آورده است، می‌توان گفت بی‌شک مراد صاحب *لطائف‌الخیال*، خیال اصفهانی نبوده است.

۳-۱ خیالی بخارایی و تأملی بر نسب نادرست اصفهانی به او در *تذکره لطائف‌الخیال*

چنان‌که گفته شد، صاحب *لطائف‌الخیال* پس از ذکر عارف ایجی اصفهانی^۷، از خیالی اصفهانی سخن گفته و یازده بیت از غزلیات و سه رباعی را به نام او آورده است، حال آنکه نگارنده دریافت که شش بیت، یعنی سه رباعی، از مجموع این هفده بیت، در منابع به نام عارف ایجی آمده است. می‌دانیم به سبب وجود شاعران دیگر با تخلص خیالی (رک: دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۴۲۱)، تذکره‌نویسان اشعار آنها را به یکدیگر نسبت داده‌اند. حال ممکن است این احتمال به ذهن برسد که چگونه ممکن است صاحب *تذکره لطائف‌الخیال*، خیالی اصفهانی را با خیالی بخارایی اشتباه گرفته باشد؟ به دیگر سخن، چگونه می‌توان اثبات کرد که مراد صاحب *تذکره لطائف‌الخیال* از خیالی اصفهانی، همان خیالی بخارایی است؟ در ادامه، به چهار دلیل اشاره شده است:

۱. به باور نگارنده، دلیل نخست این اشتباه را می‌توان با گفته نویسنده تاریخ تذکره‌های فارسی پیوند داد که آورده است عارف دارابی شیرازی «از احوال شعرای ماضی چنان‌که باید، اطلاعی نداشته و... مولد و موطن بعضی از شعرای مشهور را نمی‌دانسته و به خطا نوشته است» (گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۸۷). چنان‌که صاحب *لطائف‌الخیال* «امیر معزی نیشابوری و سراج‌الدین قمری آملی و صادقی بیگ ترک و فخرالدین عراقی و میرزا طاهر وحید قزوینی و مانی شیرازی را ذیل شعرای اصفهان آورده است» (همان، ۹۸). افزون بر این، نگارنده دریافت صاحب *لطائف‌الخیال* هنگام سخن از عارف ایجی اصفهانی نیز با آنکه ابتدا به درستی، نسبت «ایجی» را برای حکیم عارف آورده، او را به اصفهان هم نسبت داده، چنان‌که خیالی بخارایی را نیز به اصفهان منسوب کرده و در نتیجه این انتساب اشتباه، ترجمه خیالی بخارایی و عارف ایجی، ذیل شاعران اصفهان آمده است (رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ - ۱۴۹ ر).

۲. دلیل دیگر را می‌توان گزینش یازده بیت از غزلیات خیالی از سوی عارف دارابی شیرازی، به ویژه پنج بیت از غزل معروف خیالی با مطلع «ای تیر غمت را دل عشاق نشانه / خلقی به تو م‌شغول و تو غایب ز میانه» (دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵؛ نیز بخارایی، ۱۳۵۲: ۲۴۰ - ۲۴۱)، دانست. گزینش این ابیات از غزلیات خیالی را می‌توان با گفته پژوهشگران پیوند داد که خیالی عمدتاً شاعری غزلسراسست (رک: بوشهری‌پور، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۰۴). بنابراین با نظر به اینکه تنها هشت رباعی در دیوان منتشر شده از خیالی بخارایی آمده (رک: بخارایی، ۱۳۵۲: ۲۷۰ - ۲۷۲)، انتساب سه رباعی مورد بحث در نوشتار حاضر به این شاعر دور از ذهن به نظر می‌رسد، حال آنکه در مقابل، انتساب آن سه رباعی را به عارف ایجی قوت می‌بخشد، آنگاه که می‌بینیم صاحب تذکره میخانه به عنوان یکی از منابع هم‌روزگار حکیم عارف، شش رباعی از او را در تذکره خود آورده (رک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۲۸ - ۶۳۵)، چنان‌که گلچین معانی (۱۳۶۳، ج ۲: ۹۹)، یازده رباعی را از عارف که از منابع گرد آمده، در *کاروان* هند آورده است و این نشان می‌دهد گرچه تا امروز، دیوانی از حکیم عارف منتشر نشده، تعداد رباعیات او از رباعیات کنونی خیالی بخارایی بیشتر است.

۳. به باور پژوهشگران، *لطائف‌الخیال* «ظاهراً هیچ‌وقت به پایان نرسیده است» (نقوی، ۱۳۴۷ش / ۱۹۶۸م: ۲۰۵). شاید بتوان یکی از دلایل نسب اشتباه خیالی اصفهانی را نیز در این دانست که گویا عارف دارابی شیرازی فرصت نکرده است که *لطائف‌الخیال* را بازنگری کند و این اشتباه را هم مانند بی‌شمار انتساب اشتباه دیگر در تذکره خود تصحیح کند (رک: گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۹۹؛ نقوی، ۱۳۴۷ش / ۱۹۶۸م: ۲۰۸).

۴. دلیل دیگر را نیز هرچند کمی دور از ذهن به نظر می‌رسد، می‌توان این‌گونه بیان کرد که شاید کاتب این تذکره، اشعار عارف ایجی اصفهانی را به اشتباه، ذیل اشعار خیالی اصفهانی کتابت کرده، زیرا

شاعری که ترجمه او پیش از خیالی اصفهانی آمده، عارف ایجی اصفهانی است، یعنی همان سخنوری که به باور نگارنده، سه رباعی که ذیل اشعار خیالی اصفهانی آمده، در دیگر منابع، به نام این گوینده، یعنی عارف ایجی آمده است.

۴- بحث و بررسی

صاحب *لطائف‌الخیال*، پس از ذکر عارف ایجی اصفهانی، از خیالی اصفهانی، که از رهگذر ابیاتی که در ادامه آمده، پیداست مراد او، خیالی بخاری/ هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.) بوده (رک: دولت‌آبادی، ۱۳۵۲: بیست و سه؛ بوشهری‌پور، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۰۴ - ۱۰۵)، سخن گفته و هفده بیت را به نام خیالی اصفهانی آورده، حال آنکه بر اساس پژوهش نگارنده، شش بیت، یعنی سه رباعی، از آن هفده بیت، در منابع به حکیم عارف نسبت یافته است. در اینجا، ابیاتی که از خیالی اصفهانی در *لطائف‌الخیال* آمده، به ترتیب بررسی شده است:

هر کسی گوید که درد عشق را تدبیر چیست	ما سر تسلیم بنهادیم تا تقدیر چیست
ظاهراً با حلقه زلف تو دارد نسبتی	ورنه مقصود دل دیوانه از زنجیر چیست
هر شب از آشفته‌گی زلف تو می‌بینم به خواب	یا رب این خواب پریشان مرا تعبیر چیست

(رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۴؛ بخارایی، ۱۳۵۲: ۵۹ - ۶۰)

*

کسی که سلسله زلف مشک‌بو دارد	کجا به حلقه عشاق سر فرود دارد
گدای میکده را حاصلی ز مستی نیست	به غیر دست که در گردن سبب دارد
دلا مراد دل خود ز غیر دوست نخواه	که هر چه غایت مقصود تست او دارد

(رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۴؛ بخارایی، ۱۳۵۲: ۹۵)

گفتنی است شیوه کاتب در نوشتن کلماتی مانند «دارد» به صورت «دآرد»، مصحح *لطائف‌الخیال* را به اشتباه انداخته و «سر فرودآرد (کذا)» را در بیت فوق به اشتباه «سر فرود آرد» خوانده، حال آنکه در *دیوان خیالی بخارایی* و نیز با توجه به ردیف این غزل، «فرودارد» صحیح خواهد بود، همچنان که ردیف دیگر ابیات در *لطائف‌الخیال*، یعنی «سبو دارد»، «او دارد»، مطابق با *دیوان خیالی بخارایی* است (رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ).

*

ای تیر غمت را دل عشاق نشانه	خلقی به تو مشغول و تو غایب ز میانه
گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد	یعنی که تو را می‌طلبم خانه به خانه
مقصود من از کعبه و بتخانه تویی [تو] ^۱	مقصود تویی کعبه و بتخانه بهانه

هرکس به زبانی صفت حسن تو گوید عاشق به سرود نی و مطرب به ترانه
 تقصیر خیالی به امید کرم تست یعنی که گنه را به ازین نیست بهانه
 (رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵؛ بخارایی، ۱۳۵۲: ۲۴۰ - ۲۴۱)
 گفتنی است این ابیات که از غزل معروف خیالی به‌گزین شده، به اشتباه به هلالی جغتایی (م: ۹۳۶
 ق.) نیز نسبت یافته است (رک: هلالی جغتایی، ۱۳۶۸: ۱۷۷).

۱-۴ انتساب سه رباعی از عارف ایجی به خیالی بخارایی در *لطائف‌الخیال*

پیش از آغاز این بخش، ذکر این نکته بایسته است که به دلیل دوران زیست عارف ایجی (۹۷۶ - ۱۰۳۵ ق.)، پیداست که نگارنده برای اثبات انتساب این سه رباعی به حکیم عارف، از تذکره‌های هم‌روزگار او بهره گرفته است. گرچه در میان این منابع، *عرفات‌العاشقین* (پایان تألیف: ۱۰۲۴ ق.)، *تذکره میخانه* (تألیف: ۱۰۲۸ ق.) و *صبح صادق* (پایان تألیف: ۱۰۴۸ ق.) ارزش خاصی می‌یابند، زیرا می‌دانیم صاحب *عرفات‌العاشقین* درباره عارف ایجی و تعداد ابیات دیوان او آورده است: «در این ایام در اردوی جهانگیری به صحبت وی رسیدم و در اجمیر دیوانش را قریب به هشت نه هزار بیت مدون دیدم، و بر آن گردیدم» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۲۸۳۶ - ۲۸۳۷). چنان‌که یکی از گویندگانی که عبدالنبی، شرحی کامل از زندگانی او را در تذکره خود آورده، حکیم عارف ایگی است و ارزش این اطلاعات آنگاه دوچندان می‌شود که می‌بینیم این حسب حال از زبان حکیم برای مؤلف *تذکره میخانه* بیان شده است (رک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۲۸ - ۶۳۶). مینای اصفهانی نیز درباره عارف ایجی و دیوان او آورده است: «و در پتنه (مرکز بهار) بود حکیم عارف ایجی، اکثر نزد پدرم آمدی... در عهد اکبر پادشاه به هند افتاد... و بالاخره به پتنه اقامت گزید و در هزار و سی و یک او را آنجا دیدم... دیوانش متداول است» (رک: مینای اصفهانی، به نقل از گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۴۴). در اینجا، سه رباعی از حکیم عارف که با عنوان «رباعیات» به اشتباه در شمار اشعار خیالی اصفهانی آمده، بررسی شده است:

رباعیات

این عمر که کار همه هشتاد گذشت	یادش چه کنی که شاد و ناشاد گذشت
بر آب دوساله کشتی انداز، مگیر	در آب نیابی آنچه بر باد گذشت

(دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵)

صورت صحیح ضبط این رباعی را که در تذکره شام غربیان (پایان تألیف: ۱۱۹۷ ق.)، صبح گلشن (تألیف: ۱۲۹۴ ق.)، ریحانه‌الادب و کاروان هند به عارف ایچی نسبت یافته است، بدین گونه می توان یافت:

این عمر که از نیمه هشتاد گذشت   یادش چه کنی که شاد و ناشاد گذشت
در آب دوساله کشتی انداز، مگر   در آب بیابی آنچه بر باد گذشت
(شفیق، ۱۹۹۷: ۱۷۸؛ سلیم بهوپالی، ۱۲۹۵ ق. / ۱۸۷۸ م: ۲۶۷؛ مدرّس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۷۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۴۹).

رباعی فوق در صبح صادق نیز با برخی از ضبط‌های مغلوط به صورت «این عمر که از نیمه هشتاد گذشت / یادش چه کنی که شاد [و] ناشاد گذشت / در آب دوساله گیتی انداز، مگر / در آب بیابی آنچه بر یاد گذشت»، به نام حکیم عارف آمده (رک: مینای آزادانی اصفهانی، ۲۰۰۷ م: ۴۰)، که چنان که پیداست، به دلیل تصرفات و لغزش‌های کاتب / کاتبان، معنایی از آن دریافت نمی شود. گفتنی است در متن چاپی لطائف‌الخیال، «مگیر» در مصراع «بر آب دوساله کشتی انداز، مگیر»، به اشتباه به صورت «مگر» ضبط شده است (رک: دارابی اصطهباناتی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵).

*

ایضاً

گیتی بن خار و خواب من چون خرگوش   دوران سبک ز ماهی و من مار به دوش
دندان بشکست و لاش خر آخر کار   بر خویش مگیر تنگ و بیهوده مکوش
(دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵)
این رباعی که در تذکره میخانه و کاروان هند در شمار رباعیات حکیم عارف آمده، به درستی به صورت زیر ضبط شده است:

گیتی، بن خار و بخت من چون خرگوش   دوران، سگ تیزپای و من بار به دوش
دندان سگست و لاش خر آخر کار   بر خویش مگیر سخت و بیهوده مکوش
(فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۲۸ - ۶۲۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۵۰)
چنان که پیداست، وزن مصراع دوم در بیت نخست دارای اشکال است.

*

ایضاً

این جسم و روان که جمله پیدا است^۹ گره
 تیری به گشاد است و کمان نیست به زه
 شوری به سرم چو آسیایی در گرد
 دردی به دلم چو ترکتازی در ده
 (دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۹ ر؛ همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵)
 صورت صحیح ضبط این رباعی را که در *عرفات العاشقین و کاروان هند* در شمار رباعیات حکیم
 عارف آمده است، می توان بدین گونه یافت:

این جسم و روان که جمله بند است و گره
 تیری به گشاد است و کمانی ست به زه
 شوری به سرم چو آسیایی در گرد
 دردی به دلم چو ترکتازی در ده
 (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۲۸۳۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۵۰)
 به این انتساب از سوی صاحب *عرفات العاشقین* با نظر به اینکه او در اجمیر، دیوان عارف را دیده
 (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۲۸۳۶ - ۲۸۳۷)، باید به عنوان انتسابی قابل اعتنا نگرست. گفتنی
 است «به گشاد است»، در مصراع دوم، در متن چاپی *لطائف الخیال* به اشتباه به صورت «بگشاده ست» آمده
 است (رک: دارابی اصطهباناتی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۵).

۵- نتیجه گیری

در نوشتار حاضر، نخست از رهگذر بررسی هفده بیت که صاحب *لطائف الخیال* از خیالی اصفهانی
 آورده است، مشخص شد مُراد صاحب تذکره، از خیالی اصفهانی، سخنور سده نهم هجری و معاصر
 الغ بیگ (حک: ۸۵۰ - ۸۵۳ ق.)، یعنی خیالی بخارایی / هروی (م: حدود ۸۵۰ ق.) بوده است. همچنین
 انتساب اشتباه شش بیت، یعنی سه رباعی، از مجموع این هفده بیت، به خیالی بخارایی، از دیگر نتایج
 این مقاله است، زیرا از رهگذر منابع مشخص شد که این سه رباعی در شمار رباعیات یکی از
 گویندگان فصیح دوران صفوی با نام عارف ایگی / ایجی است.

پی نوشت ها

۱. برای آگاهی بیشتر درباره او، رک: رازی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۷۳ - ۱۷۴؛ سیستانی، مورخ ۱۰۸۷ ق: ۲۹۸ ر - ۲۹۸ پ؛
 اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۲۸۳۶ - ۲۸۴۱؛ فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۲۸ - ۶۴۰؛ مینای آزادانی اصفهانی، ۲۰۰۷: ۳۸ -
 ۴۰؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۳۹ - ۸۵۰.
۲. اصل (اینجا و دیگر موارد): اصفهانی؛ گفتنی است کاتب *لطائف الخیال* در بیشتر موارد، نسبت «اصفهانی» را به صورت
 «صفهانی» کتابت کرده است (برای نمونه، رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۵ ر؛ ۱۴۶ ر؛ ۱۴۹ ر و...).
۳. برای آگاهی بیشتر درباره *لطائف الخیال*، رک: نقوی، ۱۳۴۷ ش / ۱۹۶۸ م: ۲۰۲ - ۲۰۹؛ گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۸۷ -
 ۱۰۵.

۴. به باور صفا (۱۳۷۰، ج ۵ (بخش سوم): ۱۷۹۱)، عارف دارابی شیرازی شاید تا اوایل سده دوازدهم هجری زیسته باشد. برای آگاهی بیشتر درباره او، رک: همان، ۱۷۹۱ - ۱۷۹۳؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸۵۰ - ۸۵۴.
۵. برای آگاهی بیشتر از اختلاف منابع درباره مدت زمان خدمت حکیم عارف نزد جهانگیر (رک: فیروزیان-حاجی، ۱۳۹۸، ج ۵: ۳۷۶).
۶. گفتنی است دیگر منابع نیز در مکان فوت حکیم عارف اتفاق نظر داشته و شهر بنگاله را ثبت کرده‌اند (رک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۳۶).
۷. گفتنی است مصحح لطائف‌الخیال، «عارف ایجی اصفهانی» را که در متن اثر به صورت ضبط شده (رک: دارابی اصطهباناتی، مورخ سده ۱۲ ق: ۱۴۸ پ)، به اشتباه، «عارف‌الحی اصفهانی» خوانده است (رک: همان، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۳). در صبح صادق نیز «حکیم عارف ایجی» به صورت «حکیم عارف‌الحی» ضبط شده است (رک: مینای آزادانی اصفهانی، ۲۰۰۷: ۳۸)، که چون اصل نسخه این اثر در دسترس نگارنده نیست، نمی‌توان گفت که این اشتباه، حاصل لغزش کاتب نسخه است و یا بدخوانی مصحح صبح صادق.
۸. از تذکره مجالس‌النفائس افزوده شد (رک: امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۶۳: ۱۸۸).
۹. اصل:

کتابنامه

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۷). *آتشکده: تذکره شعرای فارسی زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری*. با مقدمه و فهرست و تعلیقات سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسه نشر کتاب.
- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان. (۱۳۸۳ ش/۲۰۰۴ م). *تذکره مجمع‌النفائس*. ج ۱، به کوشش دکتر زیب‌النساء علی‌خان (سلطان‌علی). اسلام‌آباد - پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- امیرعلیه شیر نوایی، میرنظام‌الدین (۱۳۶۳). *تذکره مجالس‌النفائس*، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: کتابفروشی منوچهری.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمدبن محمد (۱۳۸۹). *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*. ج ۵، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری، آمنة فخر احمد، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ایمان، رحم علی‌خان (۱۳۴۹). *تذکره منتخب‌اللطایف*. با مقدمه دکتر تارا چند، به اهتمام سیدمحمدرضا جلالی نایینی، دکتر سیدامیرحسن عابدی، تهران: تابان.
- بخارایی، خیالی (۱۳۵۲). *دیوان خیالی بخارایی*، به تصحیح عزیز دولت‌آبادی، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- _____ (۱۳۸۰). *دیوان خیالی بخارایی*، به کوشش احمد کرمی، تهران: ما.
- بوشهری‌پور، هرمز (۱۳۸۸). «خیالی بخاری». *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۳، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۱۰۴ - ۱۰۵.
- حزین، محمدعلی‌بن ابی‌طالب (۱۳۷۵). *تذکره‌المعاصرين*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات معصومه سالک، تهران: نشر سایه؛ دفتر نشر میراث مکتوب (وابسته به معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی).
- خوشگو، بندرا بن داس (۱۳۸۹). *سفینه خوشگو*. ج ۲، تصحیح سید کلیم اصغر، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی.

خیامپور، ع (۱۳۶۸). فرهنگ سخنوران. ج ۱، تهران: طلایه.

دارابی اصطهباناتی، محمدبن محمد. لطائف‌الخیال. تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک، شماره ۴۳۲۵ [نسخه خطی]. تاریخ کتابت: سده ۱۲ ق.

_____ (۱۳۹۱). تذکره لطائف‌الخیال. ج ۱، تصحیح یوسف بیگ باباپور. با مقدمه سید صادق حسینی اشکوری. قم: مجمع ذخائر اسلامی و کتابخانه و موزه ملی ملک و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دانشنامه (۱۳۸۰). «عارف ایگی». دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در شبه‌قاره)، به سرپرستی حسن انوشه، ج ۴، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص ۱۶۶۶ - ۱۶۶۷.

دولت‌آبادی، عزیز (۱۳۵۲)، «ترجمه حال خیالی بخارایی» ← بخارایی.

دولتشاه سمرقندی، دولتشاه بن بختیشاه (۱۳۸۲). تذکره الشعراء. به اهتمام و تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.

رازی، امین احمد (۱۳۷۸). تذکره هفت‌اقلیم. ج ۱، تصحیح، تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری «حسرت»، تهران: سروش.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۱). نقد ادبی. ج ۱، تهران: امیرکبیر.

سلیم بهوپالی، سید محمدعلی حسن‌خان (۱۲۹۵ق. / ۱۸۷۸م). صبح گلشن [چاپ سنگی]، کلکته: مطبع شاهجهانی. سیستانی، حسین بن غیاث‌الدین محمود. تذکره خیرالبیان. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۲۳ [نسخه خطی]. تاریخ کتابت: ۱۰۸۷ ق.

شفیق، لجهمی نرائن (۱۹۷۷). تذکره شام‌غریبان. مرتبه محمد اکبرالدین صدیقی. کراچی: انجمن ترقی اردو.

صبا، مولوی محمد مظفر حسین (۱۳۴۳). تذکره روز روشن. به تصحیح و تحشیه محمد حسین رکن‌زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی.

صدیق حسن‌خان، محمد صدیق (۱۲۹۳ق. / ۱۸۷۶م). شمع انجمن [چاپ سنگی]، هند: مطبع شاهجهانی.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۰). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۵ (بخش دوم و سوم)، تهران: فردوس با همکاری نشر نما.

طهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳ق. / ۱۹۷۸م). الذریعه إلى تصانیف الشیعه، القسم الاول من الجزء التاسع، بیروت: دارالاضواء.

فتوحی، محمود (۱۳۸۶). «تذکره نویسی». دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۲، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۳۰۲ - ۳۰۴.

فخرالزمانی قزوینی، عبدالنبی (۱۳۴۰). تذکره میخانه. با تصحیح و تنقیح و تکمیل تراجم به‌اهتمام احمد گلچین معانی، تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکاء.

فیروزیان حاجی، مهدی (۱۳۹۸). «عارف ایگی»، در: دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، ج ۵، زیر نظر محمد رضا نصیری، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۳۷۵ - ۳۷۷.

گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی. ج ۲، تهران: کتابخانه سنایی.

_____ (۱۳۶۹). کاروان هند. ج ۲، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴). ریحانه‌الادب. ج ۲ - ۴، تهران: خیام.

منزوی، ع (۱۳۳۲). فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوه به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.

مهدوی، سیدمصلح‌الدین (۱۳۷۱). *خاندان شیخ‌الاسلام اصفهان (از عصر صفویه تا دوران معاصر)*. اصفهان: گل بهار. _____ (۱۳۸۶). *اعلام اصفهان*. ج ۱، تصحیح، تحقیق و اضافات غلامرضا نصراللهی. اصفهان: سازمان

فرهنگی - تفریحی شهرداری اصفهان.

مینای آزادانی اصفهانی، محمد صادق بن محمد صالح (۲۰۰۷). *صبح صادق (مطلع دوازدهم)*، مقدمه و تصحیح پرفسور سید امیرحسین عابدی. علیگر: انتشارات انستیتوی تحقیقات فارسی دانشگاه اسلامی علیگر. نفیسی، سعید (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نشر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*. ج ۱ - ۲، تهران: کتابفروشی فروغی.

نقوی، سید علیرضا (۱۳۴۷ ش / ۱۹۶۸ م). *تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان*. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی. واله داغستانی، علیقلی خان (۱۳۸۴). *تذکره ریاض‌الشعراء*. ج ۲، مقدمه، تصحیح و تعلیق سیدمحسن ناجی نصرآبادی. تهران: اساطیر.

هاشمی سندیلوی، شیخ احمد علی خان (۱۹۷۰ م). *تذکره مخزن‌الغرائب*. ج ۲، با مقابله نسخ متعدد خطی و تصحیح و توضیح به‌اهتمام دکتر محمد باقر، لاهور: دانشگاه پنجاب. هدایت، رضا قلی بن محمد هادی (۱۳۴۴). *تذکره ریاض‌العارفین*، به کوشش مهرعلی گرگانی، تهران: کتابفروشی محمودی.

هلالی جغتایی، بدرالدین (۱۳۶۸). *دیوان هلالی جغتایی با شاه و درویش و صفات‌العاشقین او*، به تصحیح و مقابله و مقدمه و فهرست از سعید نفیسی، تهران: سنایی.